

Frederik II af Danmark og Sophie af Mecklenburg – et stjernepar fra renæssancen.

En tysk fyrstelig repræsentationsform i Danmark?

Carsten Bach-Nielsen

Title Frederik II of Denmark and Sophie of Mecklenburg – a Renaissance Star Couple. A German Royal Representational Form in Denmark?

Abstract During the late Middle Ages, Danish kings and queens donated artefacts and fittings to local churches. Most spectacular was the huge altarpiece given to the Franciscan Convent of Odense by Queen Christine, a work of Claus Berg now in the Cathedral of Odense. The civil war in 1533–1536 left Denmark impoverished. The reformation king Christian III was not a donor, and he is hardly reflected in Danish ecclesiastical art. His son, Frederik II (1559–1588) however, was a splendid renaissance ruler. In 1572, he married his cousin Sophie of Mecklenburg and their alliance was rendered in the language of apotheosis – the apex being the canopy in the great hall of Kronborg Castle in Elsinore. At this point of convergence of the line of Danish kings, the royal couple is invested with the power of history. This way of identifying with ancestors seems to be a strategy of younger renaissance courts in Germany such as Mecklenburg, where the elector Ulrich and his consort Elizabeth of Denmark had their genealogy constructed by the historian and humanist Chyträus. Genealogy became the main motif of Philipp Bandin's enormous funerary monument to Ulrich, Elizabeth and Anna of Pomerania in the Cathedral of Güstrow. In contrast, Frederik and Sophie of Denmark are not shown as kneeling donors: their personal mottoes are equated with quotations of the Bible; their monograms appear at the same level as the monograms of Christ, and they even seem to be connected with His rising from the grave or ascending into heaven.

Keywords Danish Ecclesiastical Art, Danish Renaissance, Fredrik II of Denmark, Sophie of Mecklenburg, Royal Representation, Claus Berg, Bernt Notke

Author Associate prof. in Church History and Practical Theology, Aarhus University, Denmark

Email teocbn@cas.au.dk

ICONOGRAPHISK POST

NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILD TOLKNING NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 2, 2015, PP. 39–65. ISSN 2323-5586

I 1983 publicerede Hugo Johannsen sin banebrydende artikel om ”Den ydmyge konge” – om det selvbillede, Christian IV af

Danmark-Norge lod skabe, efter at han havde mødt Kristus på Slottet Rothenburg under Trediveårskrigen.¹ Kongen havde sin

vision af Kristus i 1625, og det skete i en situation, da den evangeliske verden syntes tvunget i knæ af de kejserlige, katolske tropper. Kristus havde én gang lidt for menneskeheden; nu led han for den evangeliske kirke – og det skyldtes folkets mangel på fromhed. Kongen tog sig denne lidelse på; også han led på folkets vegne. Han var der til også ydmyget af sin ægtemage, Kirstine Munk. Det var ikke blot fremstillingen af den lidende Kristus, der blev sat i produktion som andagtsbillede siden 1625, men også en repræsentation af kongen, som tog farve af den nye ydmyghed. Man kan kalde den aldrende Christian IV for den ensomme konge. Den ensomme og lidende, plagede konge. Der var således ikke tale om den fromhed, den rettroenhed, der ellers var karakteristisk for fremstillingen af renæssancens fyrster, hvilket kunne vises ved entydige patosformler: den knælende, bedende konge – eventuelt under medinddragelse af dennes gemalinde.

Ved Nordisk Ikonografisk Symposium i Tallinn i 2014 blev det i høj grad fromheden og ydmygheden, der tematiseredes, herunder den fromme, ydmyge – måske endda skjulte – donator. Den diskussion giver god mening i forhold til middelalderens kunst, men renæssancen med dens nye individforståelse medførte en ændring af fremstillingen af fromhed og eventuelt også af ydmyghed.

Det følgende er en skitse, der vil søge at kaste et lys over en i renæssancens Danmark-Norge ny måde at fremstille fyrstmagten på. Eksemplet vil tages i det, vi i Danmark kan kalde renæssancens stjerne-

par, kong Frederik II (1559–1588) og dronning Sophie (1572–1631), der stammede fra Mecklenburg.

FORSKNING OG RESULTATER

Hugo Johannsens artikel om den ydmyge konge ligger i tråd med en række af nye fremstillinger af den fyrstelige kunst- og symbolproduktion, der har set dagens lys siden 1980'erne. På en fremtrædende plads står ægteparret Johannsens bind 2 af *Ny dansk Kunsthistorie* med undertitlen "Kongens kunst" fra 1993. Opdraget fra den bevilgende part, donatoren, mæcenen, skibsreder Mærsk McKinney Møller, var, at dette bind skulle have sit fokus på de danske konger fra 1536–1730. Baggrunden skyldtes sikkert til dels den øgede interesse for Christian IV, der blev fejret med adskillige udgivelser ved firehundredåret for sin tronbestigelse i 1988. Christian var søn af Frederik og Sophie og barnebarn af Ulrich og Elisabeth af Mecklenburg. Hvad dette betød – og hvad forbindelsen til det mecklenburgske i det hele taget betød – er efterhånden blevet bedre belyst. Der har siden 1800-tallets midte været en vis uvillighed med hensyn til at undersøge de kunstneriske forbindelser mellem forskellige fyrstehuse i Det tyske Kejserrige og kongehuset i Danmark-Norge.³ Der er imidlertid nu leveret nye muligheder for en fornyet overvejelse af forholdet til Mecklenburg efter Murens fald i 1989. En række publikationer har set dagens lys. I 2006 holdtes på slottet i Güstrow en stor udstilling om det renæssancehof, der grundlagdes af Ulrich og Elisabeth. Katalogen *Prestige und*

Kunst 1556 bis 1636 var en vigtig opsamling af, hvad der gemte sig i de mecklenborgske slotte, kirker og samlinger. Kun tre år senere kom den grundlæggende monografi af Carsten Neumann: *Die Renaissancekunst am Hofe Ulrichs zu Mecklenburg*. Her blev man ikke ladet i tvivl om, at det mecklenburgske hof meget bevidst iscenesatte sig selv – og at iscenesættelsen omfattede og centrerede sig om et fyrsteligt par: Ulrich og Elisabeth.

De danske forbindelser til Mecklenburg skyldes dronning Sophie, der kun var 15 år, da hun i 1572 ægtede sin fætter Frederik af Danmark. Moderen Elisabeth var i 1543 blevet gift med Magnus III af Mecklenburg og seks år efter denne død, i 1556, gift med Ulrich af Mecklenburg. Hun var datter af den danske konge Frederik I og søster til kong Christian III (1534–1559). Hun fremførtes i Mecklenburg altid som "Geborne Königin zu Dänemark". Danmark var i forhold til Mecklenburg et anderledes mægtigt kongerige i nord. Derfor var der noget at leve op til i det mere provinssielle Mecklenburg. Dette rådedes der faktisk bod på under Elisabeth og hendes fyrstelige ægtemage, Ulrich af Mecklenburg, der i meget høj og tydelig grad sørgede for at rodfæste fyrsteslægten i historien. Den mecklenburgske historie går tilbage til de obotritiske og vendiske konger. Hele dette kostbare genealogiske detektivarbejde blev udført af historiografen David Chyträus – og det resulterede i et af Nordeuropas største og meste prangende gravmonumenter, der ikke blot var for Ulrich og Elisabeth, men omfattede hele slægten tilbage til my-

tologisk urtid. Det findes i Domkirken i Güstrow og er udført siden 1576 af kunstneren Philipp Brandin.³ En tumba midt i koret er rejst for venderkongen Pribislaw og fyrst Heinrich Borwin den Ældre – samt disses hustruer. En grav ved korvæggen viser kong Borwin og hele dennes slægt opført med navne og små portrætter. Den er bekronet med Elisabeths og Ulrichs valg-sprog i akrostikonform – og herfra går linjen til det enorme gravmæle med genealogierne for Ulrich, Elisabeth af Danmark og Ulrichs anden hustru, Anna af Pommern. Her er tydeligvis tale om et familiegravmæle – ligesom Ulrich og Elisabeth i høj grad førte sig frem som regentægtepar. Gravmonumentet blev først fuldendt ved Anna af Pommerns død, i 1599. Ulrichs og Elisabeths navne er med mild hånd strøet ud over Mecklenburgs kirker. Et lysende eksempel herpå har vi i Klosteret i Rühn, der fra reformationen i 1542 frem til 1567 gradvist tømtes for nonner. Elisabeth modtog det som gave af Ulrich og omdannede det 1575 til adeligt jomfrukloster.⁴ Hertil skænkede fyrsteparret i 1577–1578 et rigt inventar, herunder en altertavle, der udmærker sig ved de meget store stifterportrætter på fløjene, hvor Elisabeth er markeret med det danske våben, Ulrich med det mecklenburgske. Nok så markant er det, at tavlen i lukket tilstand udelukkende viser Ulrichs og Elisabeths våben. Det er ikke i egentlig forstand et kristeligt motiv. Men under våbenskjoldene anføres udtrykkeligt om begge regenter, at de er det af Guds nåde, "Von Gottes Gnaden". Kongeparret er så at sige kongepar, fordi Gud har

villet det. Det er muligvis nok til at udgøre et kristeligt motiv. Plakaten for udstillingen i 2006 viste en messehagel fra 1584, der gjorde brug af middelalderlige tekstiler.⁵ Her sås det mecklenburgske og det danske rigsvåben side om side. Markeringerne var overalt mange, og de var klare. Der var altid tale om et stifterpar: Elisabeth og Ulrich. I slottet i Güstrow ser man mange steder markeringen VE, der står for Vrich og Elisabeth. Denne iver for at manifestere sig gennem donationer og kunstværker skyldes, at Mecklenburg kom ud af en tåget fortid, et landskab øst for Elben uden en særlig klar historie. Renæssancen og lutherdommen bød en mulighed for at træde ind blandt de mere betydningsfulde nordeuropæiske fyrstendømmer. At have styr på fyrsteslægten var en væsentlig del af landets historieskrivning og for kravet på autoritet.

Danmark

I Danmark forholdt det sig anderledes. Danmark var et gammelt kongedømme, der havde været dominerende i Norden gennem middealderen. De kongelige markeringer var her klare og tydelige. Ikke mindst var kongemagten synlig med forsvarsmuren Dannevirke og med kongemonumenterne i Jelling over Gorm den Gamle og Thyra. Siden var landet blevet selvstændig kirkeprovins med eget ærkebispesæde, men kongemagten havde dog til tider været svag. Christian I (1448–1489) blev den, der kom til at grundlægge en ny kongestamme, den oldenborgske. Dette havde en karakter af renæssance. En genfødsel af riget.

Der synes at være en stigende tendens

til kongelige markeringer i kirkeinventaret under de oldenborgske konger. Oftest hænger sådanne markeringer sammen med direkte donationer. Thurøaltertavlen, der i dag findes på Nationalmuseet var oprindeligt et allesjælesalter i Helligtrekongerskapellet i Roskilde Domkirke og kan stamme fra Bernt Notkes værksted. Den var stiftet af dronning Dorothea cirka seks år efter Christian I's død, omkring 1490. Siden kom tavlen via Christian III og Christian IV's svigermor Ellen Marsvin til Turø Kirke ved Svendborg. Man må antage at kongeparret har været portrætteret i bøn på fløjene, hvor der endnu er rester af det danske rigsvåben, ja rigsvåbenet findes endda på englernes kappespænder (fig. 1a-b). Det er en markering, der også kendes på et værk, der med sikkerhed er skabt af Notke, nemlig alterskabet i Aarhus Domkirke, hvor stifteren biskop Jens Iversen Lange optræder som Sankt Clemens, men med sit våbenmærke på messeklædernes brystspænde.

At messeklæder undertiden kunne bære stiftermarkeringer bekræftes af en korkåbe af grøn brokade med efterfølgeren, Kong Hans' kongevåben, anevåben og det danske flag, Dannebrog, som ligeledes findes i Nationalmuseet i København. Kong Hans' dronning Christine var levende interesseret i genealogi og stod bag flere stiftelser. Hendes største stiftede gave skabtes i andet tiår af 1500-tallet, nemlig Claus Bergs altertavle og inventaret i Gråbrødrekirken i Odense, hvor man så 64 udskårne og malede våbenskjolde, der dannede rammen om den kongelige begravelse.

Fig. 1 a-b. Thurøaltertavlen, muligvis fra Bernt Notkes værksted, ca. 1490, Nationalmuseet, København. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Altarpiece from the Island of Thuro. Probably from the workshop of Bernt Notke, c. 1490. National Museum, Copenhagen.

Man kan sige at markeringerne blev flere og tydeligere under Christian II, der var en konge, der trådte direkte ind i de højeste fyrstelige kredse i Europa. Han var gift med Isabella – Elisabeth – af Habsburg, søster til den senere Kejser Karl V. Som stifterpar er de fremhævet på altertavlen i Mariekirken i Helsingør fra 1514–15. Nok så interessant er det, at kongeparrets våben optræder særdeles markant i den langt mere fjerntliggende kirke i Udbyneder i Østjylland. Her ses de kongelige våbenskjolde som kalkmalerier forsynet med Den gyldne Vlies, Europas fornemste orden (fig. 2). Det er et spørgsmål, om kongen har haft nogen som

helst berøring med denne kirke. Malerierne er ikke daterede, men må jo være før 1523, da kongen dette år måtte drage i landflygtighed i Nederlandene.

Fig. 2. Kalkmalerier med Christian II's og dronning Elisabeths våben i hvelvene i Udbyneder kirke, før 1523. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Murals showing the arms of King Christian II and Queen Elizabeth (of Habsburg) in the village church of Udbyneder. Before 1523.

Årene efter Christian II's landflygtighed blev svære. Danmark gled gradvist mod reformationen og nye alliancer med tyske fyrster. Frederik I, kong Hans' broder, havde det problem, at han nok var hertug af Slesvig og Holsten, men han var ikke Danmarks legitime konge og kunne ikke på den internationale scene anerkendes som sådan. Den landflygtige Christian II var stadig den farlige ubekendte faktor. Da Frederik I døde i 1533, valgte det konservative rigsråd at udskyde kongevalget, hvilket dog førte til borgerkrigen, Grevens Fejde. Denne kom til at stå mellem dem, der var trofaste over for Christian II og lutherdommen på den ene side – og den jyske adel og de katolske bisper på den an-

den. Den sidste part valgte så imidlertid i 1534 hertug Christian af Slesvig og Holsten til konge – og denne var udpræget lutheraner. Derfor måtte reformationen sejre. Det gjorde den i slutningen af oktober 1536, da Christian vandt krigen og gennemførte sit statskup, der afsatte bisperne og belønnede adelen. Christian III (1534–1559) kunne dog stadig ikke kalde sig legitim konge af Danmark. Først ved freden i Speyer i 1544 anerkendes han som sådan.

Danmark var forarmet af de tre års borgerkrig. Reformationskongerne, Frederik I og Christian III havde andet at tage sig af end at lade sig markere. Der findes ikke kirkeinventar med deres markeringer. Det var snarere det modsatte, der gjorde sig

gældende, at Christian III måtte konfiskere en del af kirkernes skatte for at betale borgerkrigens omkostninger. Det skal dog siges at Christian III's dronning Dorothea, der stammede fra Sachsen-Lauenburg, var stærkt optaget af genealogi og lod udfærdige anetavler for sig selv og Christian III. De er netop blevet kopieret og ophængt på deres måske oprindelige plads i Slotskapellet i Sønderborg. Genealogi var i renæssancekulturen en beskæftigelse for kvinder, der havde megen tid og overskud, altså for dronninger og adelsfruer. Det er karakteristisk at portrætterne af Christian I og dronning Dorothea fra Thurøaltertavlen indgår som kopi i disse anetavler. Det afgørende for anetavlerne er, at der jo skal to til at formere sig. Derfor kan kongerne ikke stå alene; de er vist med deres ægtemager. Desuden er anetavlerne for de danske kongers vedkommende er bevis på, at den danske kongestamme er stærkt forviklet med mange små og store europæiske fyrstehuse. Hvor dette måske kunne være udtryk for prestige i Mecklenburg, var det ikke givet, at det forholdt sig sådan i kongedømmet Danmark.

ET STJERNEPAR FRA RENÆSSANCEN

Det genealogiske skulle komme til at få en ny betydning under det kongepar, som jeg vil kalde renæssancens stjernepar i Danmark; Frederik II og den unge Sophie af Mecklenburg. Mit spørgsmål er, om de mecklenburgske strategier for fyrstelig repræsentation smittede af i Danmark. Det gjorde de sikkert i en vis grad under Frederik II og Sophie – men i Danmark ikke på

samme uhæmmende måde som i fyrstendømmet Mecklenburg.

Kong Fredriks første mange regeringsår var præget af krig. Den væsentligste konkurrent var det Sverige, der havde rejst sig efter det stockholmske blodbad, og som nu udgjorde en væsentlig trussel med hensyn til magten i Østersøområdet. Syvårskirgen var besværlig. Under krigen havde Fredrik nok at se til, men siden 1570 kunne han vende blikket indad. Da satte kongen sit mærke på riget gennem store byggeforetagender, hvoraf Kronborg i Helsingør var det betydeligste. I Poul Grønder Hansens nye monografi om Frederik II lægges vægt på, at kongen erkendte historiens magt. Ikke mindste den historie, der var skabt af de danske konger. Det kan have medvirkende, at man allerede i 1559 modtog underretning fra England om, at svenskerne havde præsenteret smukt trykte kort over Sverige og dertil havde ladet Johannes Magnus forfatte en Sveriges historie på latin, hvori denne fører det svenske folks historie tilbage til Noahs sønnesøn, Magog, der kom til Sverige i år 88 efter Syndfloden. Desuden fremhævedes det svenske folks kvaliteter på bekostning af det danske. Hans Svaning fik til opgave at levere en Danmarkshistorie, der kunne modbevise de svenske postulater, men den blev aldrig færdig. Derimod oversatte humanisten Anders Sørensen Vedel Saxo Grammaticus' *Gesta danorum*, *Danmarks Krønike*, til dansk. Rasmus Glad – Lætus – forfattede dog en poetisk dansk historie, *Res danicæ* i 1574, hvori han skildrede den danske historie fra Noahs tid til sam-

Fig. 3–4. Frederik II malet af Hans Knieper 1581. Dronning Sophie malet af Hans Knieper 1572. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Frederik II painted by Hans Knieper, 1581. Queen Sophie (of Mecklenburg) painted by Hans Knieper, 1572, The Museum of National History, Frederiksborg.

tiden. En tredjedel af bogen er dog helliget en samtidsreportage om Frederik II's bryllup med Sophie af Mecklenburg. Brylluppet var et forvarsel om, at det den danske kongeslægts historiske fortid kunne fortsætte (fig. 3–4).⁶

I kong Frederik II's regeringsperiode voksede adelens magt eksplosivt. Det blev vigtigt for kongen at levere markeringer, der overgik adelens. Karakteristisk for ade-

lens pragtudfoldelse var Hack Ulfstands opførelse af en hel gravkirke for sig selv og sin familie i Gennerup, Genarp i Skåne. Dette var sammen med adelens almindelige begravelsesskik en så stor udfordring, at kongen måtte begrænse dens pragtudfoldelse gennem begrænsninger af luksus. Hertil hørte også forbuddet i 1576 mod at adelen lod indrette ophøjede tumbaer i kirkernes kor. Egentlige fritstående grav-

Fig. 5 a-b. Kalkmalede kongelige markeringer i koret af Sankt Olai Kirke, Helsingør, c. 1559. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Murals showing the royal Danish arms on the eastern wall of Saint Olai, Elsinore, c. 1559.

monumenter var herefter et kongeligt privilegium. Kongen begrænsede altså adelens pragt, hvortil det i gravkunsten hørte, at man argumenterede for sin slægts æld og fornemhed ved opvisningen af så mange adelsskjolde som muligt. For kongernes vedkommende centraliserede han de kongelige begravelser i Roskilde Domkirke. Han sørgede for at bringe sin faders lig til Roskilde, hvor han satte et fornemt gravmonument, der viser Christian III i bøn.⁷

Kongen interesserede sig for de historiske mindesmærker. Ikke mindst monumenterne i Jelling, der blev restaureret. Han fredede så at sige Domkirken i Lund. Der måtte ikke foretages ændringer i bygningens udseende. Endnu manglede to store markeringer: Kronborgtapeterne og indstiftelsen af Elefantordenen. Dem vil vi vende tilbage til.

REFORMATIONSKONGER OG -DRONNINGER PÅ KIRKENS VÆGGE

For kontrastens skyld er det her vigtigt at skue lidt tilbage. I Danmark søger man som sagt næsten forgæves efter Christian III i den kirkelige kunst, men i Sankt Olai Kirke i Helsingør træder han dog frem. Omend noget sent. På østmuren ved det store vindue møder vi kongens våben som kalkmaleri, en fremtrædende plads, der, hvor Kristus eller Gud Fader ville have været at se i Middelalderen (fig. 5a). Over vinduet ses årstallet 1559 og datoen den 29. maj under kongens krone (fig. 5b), men nu er det sådan, at Christian III døde nytårsdag 1559. Han var således lige næppe konge i 1559. Der er også malet et valgsprog "unica spes mea christus". Det er ligesom en forvanskning af Christian III's valgsprog "Spes mea solus deus" – eller man kan sige opblandet med Frederik II's valgsprog, "Deus re-

Fig. 6. Kalkmaleri af Kong David eller Frederik II i Tøstrup Kirke, 1582. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Mural depicting King David or King Frederik II of Denmark, Tøstrup Church, 1582.

fugium et fiducia mea” – når det via tysk ”Mein Hoffnung zu Gott allein” oversættes til et mere simpelt latin. På den anden side af vinduet ser vi imidlertid sønnens og efterfølgerens, Frederik II’s våben (fig. 5 b). Nu er det lidt uklart, hvilket valgsprog, der egentlig har stået, for det er hårdt restaureret, men det er markant, at det er det kongelige valgsprog, der nu helt dominerer på det sted, hvor helligheden så at sige konvergerer i kirkerummet. Længere nede på væggen, delvist skjult af altertavlen findes Christian IV’s og Anna Cathrine af Brandenburg’s våbener. Også det er ledsaget af kongens valgsprog – og måske noget mere, som i dag er ulæseligt. Dronningen er atter kommet med som på Thurøaltertavlen. Det samme ses i Randers Sankt Mortens Kirke, hvor kongens valgsprog ”Regna firmat pietas” er forkortet til det karakteristiske RFP. Denne inddragelse af dronningerne er ny.

Placeringen af kongen i kirkens kor eller i forbindelse med østvinduet siger noget om den status, kongen tildeltes siden reformationen. I 1568 indsattes et vindue med Frederik II’s kongevåben flankeret af vildmænd i Skarhult Kirke i Skåne. Her i østgavlen, gennemskinneth af lyset fra øst fremtræder den danske konge – nærmest som en substitut for Kristus.⁸ Det er i 1871 nedtaget og flyttet til Kulturen i Lund. I Tøstrup Kirke på Djursland findes en forholdsvis nyopdukket kalkmalet dekoration fra 1582. Den udgøres igennem kirkens skib af gammeltestamentelige profeter mellem tavler med deres profetier. I østkappen lige over alteret ses dog kong David i en fremstilling med rødt skæg, som de fleste er enige om, gengiver Frederik II’s ansigtstræk. Over kongen over alle israelitiske konger i skikkelse af den danske konge (fig. 6). Placeret i øst, kirkens fornemste plads.⁹

I 1572 var Danmark på vej på fode igen efter reformation, borgerkrig og krigene mod Ditmarsken og Sverige. Det var ikke mindst rigsrådets fortjeneste at have slået koldt vand i blodet på den krigsivrige konge. Nu måtte han kaste sig over jagtens glæder – og over ægteskabets. Ved Sophie af Mecklenburgs ankomst til Danmark i 1572 blev der holdt et såkaldt Velkom, en fest for den kommende dronning i hendes nye hjem. Ved den lejlighed forærede Frederik Sophie en elefant – en guldelefant, en bordopsats lavet af den hamburgske guldsmed Jakob Mores (fig. 7).¹⁰ Der er flere vigtige ting ved denne opsats. Den bærer et tårn, og den bærer monogrammet F og S sammenslynget. Dette er den danske elefant, der skulle blive ordensmærket i den af Frederik genindstiftede elefantorden. Det er sådan set ikke elefanten, der er vigtig, men tårnet – ud fra den tolkning, der blev lagt i det ud fra Salme 18,3 – ”Herre, min klippe, min borg, min befrier, min Gud, mit bjerg, hvortil jeg tyr, mit skjold, mit frelseshorn, mit værn!” Dette salmecitat rimer med kongens latinske valgsprog. Monogrammet kan selvfølgelig tydes som Fredericus Secundus, men en nok så relevant tydning er Frederik & Sophie. Præsten Rasmus Hansen Reravius, der i 1576 skrev den kongelige bryllupshistorie, gjorde tydeligt rede for, at der på parrets bryllupsvogn netop sås dette monogram. Han så det som et alliancnavnetræk – og han gengav det som tegning. Det svarer helt til Ulrichs og Elisabets markeringer VE i Mecklenburg. Som noget måske bemærkelsesværdigt bestod der ligesom mellem

Fig. 7. Jakob Mores: Elefanten, som Sofie modtog, da hun ankom til Danmark 1572. Tegning af bordopsats af guld. Efter Prestige und Kunst 2006.

Jacob Mores: Golden elephant presented to Queen Sophie on her arrival in Denmark 1572. Drawing of the golden centerpiece.

Sofies forældre et varmt og kærligt forhold mellem Frederik og Sophie, hvilket bekræftes i Poul Grønder Hansens monografi om kongen.

I en lang række sammenhænge optræder Frederiks og Sophies navne sammen – og endda ikke blot som giverindskrifter, men i noget der kan nærme sig en apoteose. Det er et kendetegn for udviklingen af konfessionsstaterne og deres herskere, at der her sker en sakralisering af herskersfæren. Da Fredrik II siden 1581 lod Hans

Fig. 8. Rygstykket under bordhimmelen fra Kronborg, 1585-1586. Nationalmuseum, Stockholm.

The back of the Kronborg canopy, 1585-1586. Nationalmuseum Stockholm.

Knieper fremstille Kronborgtapeterne og bordhimmelen, omdannede han hele riddersalen på Kronborg til en helligdom, der konvergerede under den hellige baldakin over herskernes plads (fig. 8). Her er dyder, våben, valgprog, elementer og elefanter samlet for at give udtryk for den nærmest overjordiske sfære, herskerne befinder sig i. Selve de vævede tapeter grundfæster det danske kongehus i historien, i den lange kongerække, der går tilbage i mytologisk tid. Afgørende er, at det kun er kongerne, der optræder i Kronborgtapeterne. Dronningerne er ikke til stede. I stærk modsæt-

ning hertil er det, at den dronning, der får al opmærksomheden i riddersalen på Kronborg er den regerende kongelige ægtemage, dronning Sophie, hvis mecklenburgske våben rangerer på linje med kong Frederiks. Ganske parallelt med Ulrich og Elisabeths bestræbelser i Mecklenburg. Disse skabte dog ikke apoteoser af sig selv – sådan som de sene romerske kejsere og den danske konge. Dog kan man sige, at Frederik og Sophie med deres alliance markerer at slutpunkt og et begyndelsespunkt: de placerer sig i historiens nu.

Det apoteoselignende ses ret tydeligt i

Fig. 9 a-b. Stolestadegavle Skanderborg Slotskirke med henholdsvis Frederiks og Sophies initialer, der bæres mod himmelen, 1570'erne. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Pews of the royal chapel of Skanderborg with the initials of Frederik II and Queen Sophie, 1570-1580.

de markeringer kongeparret anvendte, når det gjaldt kirkebyggeri. I de tilfælde, hvor der er tale om kongelige kirkebyggerier, vises som regel enten kongens eller kongeparrets, Frederiks og Sophies, navnetræk, deres initialer, der bliver båret til himmels. Det ses for kongens vedkommende i Sankt Olai Kirke i Helsingør. For begge monarker er der sådanne skjold på stolestadegavlene i Slotskirken i Skanderborg. Her må det dreje sig om Frederik og Sophie og ikke Fredericus Secundus, fordi Sophie har sit eget skjold (fig. 9 a-b). Man kan her ikke forstå det som forkortelse for "secundus". Man kan nemlig ikke med særlig god mening løfte et talord op i en højere virkelighed! Meget tydeligt at det drejer sig om begge parter er de tre bygningssten, der

prydte våbenhuset i Sankt Mikael's Kirke i Slangerup. Her sås til venstre det danske rigsvåben, til højre det mecklenburgske våben og i midten et sammenslynget F og S, der af hænder løftes mod himlen.

Hvad det religiøse aspekt af apoteose eller opstandelse angår, har der siden 1917 i Nationalmuseet befundet sig et bræt fra Ballerup Kirke (Smørum Herred, Københavns Amt), der antages at være en levning fra en stolestadegavl fra kirken. Den er markant ved sine to rundbuede felter over hinanden. I det nederste ses det sammenslyngede FS støttet af hænder i skyen. I det øverste ses den opstandne Kristus med sejrspane og velsignende gestus. Farverne er desværre syret bort, men det kunne være yderligere slående, hvis man tænker sig op-

Fig. 10 a-c. Prædikestolen i Søften Kirke, 1572-1588. Foto Carsten Bach-Nielsen.
Pulpit of the village church of Søften, 1572-1588.

standelsesfanen i rød-hvide farver. Da ligger en identifikation mellem Frederik og Kristus snublende nær.¹¹

Det markante ved Frederik og Sophies regeringstid er som mere end antydnet, at de som det første kongepar med en konsekvens, der overgår Christian II og Elisabeth – og svigerforældrene i Mecklenburg – fremstiller sig selv og lader sig selv fremstille som par. Og de er ikke kræsne med hensyn til, hvem, de lader sig præsentere sammen med. I det følgende skal der peges på en række eksempler.

KONGEPARRETS TILSTEDEVÆRELSE

De tidligste kirkemøbler, der gjorde deres indtog i de danske kirker efter reformationen, var selvsagt prædikestolene. Altred fandtes i forvejen, og de blev langt henstående med modifikationer eller udskif-

tedes langsomt i tiden løb. Prædikestolen var ikke blot stedet for den kristne forkyndelse, men også mediet for centralmagts forkyndelse af love og forordninger. Prædikestolen står så at sige som medium for alt, der vedrørte de to regimer, det åndelige og det verdslige. Lars Bisgaard konstaterer, at prædikestolen ikke oplever en vækst under Christian III, men derimod under Frederik II, da kirkerummet "konfessionaliseres".¹² I et liturgisk perspektiv og i et hustavleperspektiv er det muligvis af nogen betydning, at vielser i løbet af 1500-tallet flyttedes fra våbenhuset til kirkens kor. Her skabes alliancer, her skabes familier. Det er en tanke værd, om kongeparret ses som det store forbillede i Guds husholdning – på det ideale ægteskab?

Søften

I landsbyen Søften nær ved Aarhus (Århus Amt, Vester Lisbjerg Herred) finder vi en prædikestol fra 1572–88, hvor det centrale panelfelt udgøres af et våbenskjold, nemlig Arma Christi med citatet fra Mattæusevangeliet 11,28 – om at komme til Kristus. Hvad der er forbløffende, er, at kong Frederiks og dronning Sophies henholdsvis danske og mecklenburgske våben flankerer Kristi våben. Og at deres valgsprog indgår i det sproglige arsenal, kirken er. De kongelige valgsprog, "Mit håb til Gud alene" og dronningens "Gud forlader ikke sine" (Salme 37, 28) bliver her sidestillet med Jesusord; kongeparret placeres som paralleller

til den lidende – og triumferende – Kristus (fig. 10 a-c). Også Ulrich og Elisabeth havde stiftet prædikestole. Prædikestolen i kirken i Doberan fra 1586 viser Ulrichs, Elisabeths, Johannes VII's Sigismund Augustus' våben – alle samlet omkring en passionscene med indskrift fra Gal 3, 13.¹³

Hvejsel – og Helsingør

I kirken i landsbyen Hvejsel nær Vejle (Vejle Amt, Nørvang Herred) findes en prædikestol fra 1582. Den har fremfyldninger med snitværk (fig. 11 a-b). Den første viser et fabeldyr med noget snitværk. Den næste slægten Fastis våbenskjold. Den midterste har Frederik II's eller Frederik og So-

Fig. 11 a-b. Prædikestolen i Hvejsel Kirke, 1582. Foto Carsten Bach-Nielsen.
Pulpit of the village church of Hvejsel, 1582.

Fig. 12 a-c. Prædikestolen i Sankt Olai Kirke i Helsingør, 1567. Foto Carsten Bach-Nielsen.

fies navnetræk: FS. Desuden et mands- og et kvindehoved. Den næste fyldning bærer bogstaverne P.I. for Peder Juel på gården Alsted. I den sidste fyldning findes der afbildet en art stamtræ med ansigter.

Nederst er en omløbende indskrift på dansk og latin. Den minder om Salme 18,3 – Gud er det frelsende tårn, man kan søge tilflugt i – men er nok fra Ordsprogenes bog, 18,10: Herrens ord er et fast tårn. For at skaffe parallelitet mellem den latinske og den danske indskrift har man måtte gøre Guds navn ”ældgammelt” med ordet ”grandaevus”, der kun findes to helt andre steder i Vulgata.

Grandaevuum nomen domini fortissima turris
Guds navn den faste thorn (tårn)

Det akrostikon, der fremkommer, er dog ikke klart: GNDFT.

Der er ikke tvivl om, at denne prædikestol refererer til adelige donatorer, men også til det kongelige ægtepar og de to personer, der ses i den midterste fyldning. Men kan

Pulpit of Saint Olai Church, Elsinore, 1567.

vi være sikre på, at det er kongen og dronningen, Frederik og Sophie, vi ser? Indskriften om det faste tårn leder i hvert fald i retning af kong Frederiks latinske valgsprog med referencen til det stærke tårn, der udgør en styrke og tilflugt. Anetræet er interessant fordi det i sin meget embryoniske form viser hen til dronning Dorotheas store kongelige anetavler, der fandtes på Koldinghus og Sønderborg Slotte. Det er nærliggende at se en refleks af eller tribut til det kongelige par i denne prædikestol.

Det imidlertid rent ud sagt forbløffende er, at denne landlige prædikestol udviser slående ligheder med et af tidens hovedværker inden for prædikestole, nemlig Jaspar Mathiesens prædikestol i Sankt Olai Kirke i Helsingør.¹⁴ Den er fra 1567. På dens rygpanel møder vi Frederik II, eller i hvert fald hans initial, F, der af hænder bliver løftet ind i himlene. Lige oven over er kongens valgsprog citeret (fig. 12a). Prædikestolens kurv er forsynet med svært tydbare dyder, men Danmarks Riges våben ses på det fremmeste panel. Indskriften, der løber her under lyder:

Serenissimi Principi D Frederici Ejus nominis
Secundi Daniae, Norvegiae. Schiavorum et gottorum regis insignia

Det er tydeligt at de store bogstaver danner ordet SPES – der svarer til ”Håb” eller tysk ”Hoffnung”. Kongens valgsprog udtrykte netop håbet (fig. 12 a-c). Men der bliver et stort D tilbage. Kan det være et underforstået eller indsat Daniae eller Dei?

Begge prædikestole har indskrifter, der løber i et bånd nederst på kurven og danner et akrostikon. Begge peger de på Frede-

rik II. Den i Hvejsel måske endda også på dronning Sophie. Man må antage, at stolen i Helsingør har en faktisk forbindelse til Frederik II, der endnu ikke var gift i 1567. Hvilken betydning har den kongelige markering i Hvejsel?

Sønder Dråby på Mors

I Sønder Dråby Kirke på Mors i Limfjorden (Thisted Amt, Morsø Nørre Herred) findes en overset prædikestol fra 1586, der i to af sine felter rummer skriftsteder. I andre to er der stiftervåben. Disse befinder sig under et jesumonogram. Skriftcitatene derimod befinder sig først og fremmest under monarkernes Frederiks og Sophies navnetræk, sekundært under Jesusmonogrammer. Det kongelige par sættes altså her på linje og niveau med selve frelseren, der har talt til os i den hellige skrift (fig. 13 a-b). Hvorfor skal Frederik og Sophie overhovedet være her? Og er det dem, der er portrætteret i små felter øverst? Vi ved det ikke, men prædikestolen skriver sig ind i den store mængde af kirkeinventar med de det kongelige pars markeringer.

Det skal indrømmes, at der findes mængder af prædikestole i den følgende tid med kongelige markeringer, ikke mindst i det område, hvor Sophie levede sin 43-årige enkestand. Hun boede på Slottet i Nykøbing på Falster, hvor også Christian IV's søn, den udvalgte prins Christian, residerede. – Sophie gjorde ved byggeriet brug af faderens kunstner og arkitekt Philipp Brandin. I mange af Lollands og Falsters kirker møder vi det sachsiske våben sammen med den udvalgte prins' våben. Denne var Chri-

Fig. 13 a-b. Prædikestolen i Sønder Dråby Kirke, 1586. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Pulpit of Sønder Draaby Church, 1586.

stian IV's tronfølger, men døde allerede i 1647. Der er dog ingen, der så ubeskeden fletter de kongelige markeringer ind som dem fra Frederik og Sofies egen tid.

Kirkjubæjarkirkja, Island

Ved de ikonografiske symposium i Tallinn gjorde Poul Grønder Hansen mig venligt opmærksom på en islandsk prædikestol fra Kirkjubæjar. Der findes ikke nogen gode oplysninger om stolen, men det antages, at den er flyttet til kirken andetsteds fra, måske fra biskopskirken på Hólar, da Kirkjubæjarkirkja blev bygget i 1851. I stolens felter ses Peter og Paulus, Lukas og David samt – Frederik II og dronning Sophie. Her side-stilles kongeparret med centrale bibelske figurer. Der er ikke tvivl om identiteten, da deres valgsprog, symbola, er anført i indskriftsfelterne underneden (fig. 14 a-c).

Hvad er meningen?

Kan man finde en forklaring på den stærke tilstedeværelse af de kongelige på prædikestolene?

I Danmark er der ikke tradition for at reklamere med reformatorerne. Billeder og citater af Luther er sparsomme. Det hænger sammen med de danske kongers frygt for splid og tvedragt. Reelt var Danmark et luthersk-melanchtoniansk kongerige, men man gik stille med dørene – også så længe at de danske konger havde svært ved at finde international anerkendelse. Stabiliteten skulle i den forstand udgøres af den nye kirkeordning, men nok så meget af en uniformitet, der sikredes af kongen. Der refereres i Danmark i 1500-tallet altid til kongens re-

Fig. 14 a-c. Prædikestolen i Kirkjubæjar, Island, udateret.

Pulpit of the church of Kirkjubæjar, Iceland, undated (before 1588).

ligion – aldrig til den lutherske konfession. Først omkring 1617 vinder betegnelsen ”luthersk” indpas. I Tyskland og visse steder i Sverige har man billeder af reformatorer på prædikestolene – også gerne på rygskjoldene eller -panelerne, hvorved der altid er en repræsentant for den sande og rette tro til stede på dette vigtige kirkemøbel. Ikke så i Danmark, hvor man derimod har de stærke kongelige markeringer, der sikkert skal ses i et konfessionaliseringsperspektiv: kongen er garant for troen.¹⁵

I 1567 havde den svenske konge den ufor-skammethed i 50-året for reformationen at udgive *Den swenska Psalmboken* som et udpræget kongeligt initiativ. Den fik hurtigt et svar fra Danmark, nemlig en kongelig dansk salmebog, Hans Thomissøns *Den danske Psalmebog*, 1569. En af de ting, der kendetegner den og en række af det næste

århundredes ”fuldkomne” og ”forbedrede” salmebøger, er, at de indeholder en sektion med salmer skrevet over danske konges og dronningers symbola. I Thomissøns salmebog fra 1569 finder vi ”Kong Fredrichs den førstis/Konnings udi Danmark/Norge ec Vise”, og ligeså en vise for kong Christian III. Dernæst som nummer 23 i afsnittet om bøn og taksigelse ”Konning Christian den tredies/Konnings i Danmark Norge ec. Symbolum. Til Gvd min trøst alene” og song nummer 24 i en anden variant. Nummer 25 er ”Kong Frederichs den Andens/Konnings i Danmark Norge ec. Vor Naadige Herris Symbolum. Mit Haab til Gvd alene”. Ordene i valgsproget udgør de første ord af de tre strofer. Her er kongernes valgsprog altså blevet omsat til salmer. Denne tradition holdt sig helt frem til enevældens salmebog fra 1699. I Joachim

Moltkes salmebog fra 1657 genfindes salmerne over Christian III's og Frederik II's valgsprog, men dertil "Dronning Sophiae Symbolum. Gott verlest die seinen nicht" skrevet i fire strofer over begyndelsesordene "Gud", "Forlader", "Sine", "Ey". Siden er Christian IV's og dronning Anna Catharinas valgsprog også omsat til salmetekster. Kongerne og dronningerne er simpelt hen gået ind i salmerne med deres valgsprog, der har samme vægt som var de bibelcitatier, hvilket flere af dem jo også i sidste ende er. Her flettes det åndelige og det verdslige regimente fuldkomment sammen.

Der er her ikke plads til også at gå i detaljer med de mange altertavler, der bærer Frederiks danske og Sofies mecklenburgske våben, ikke mindst i de egne, hvor der var meget krongods. Eksempelvis på Sjælland og omkring Kolding. Der er ikke no-

get sært i, at nye altertavler så at sige dateres med de kongelige våbener – skønt de ofte på markant vis befinder sig i tavlernes øverste felter. På Fyn vil jeg blot fremhæve et enkelt eksempel på en restaurering, nemlig af en sengotisk altertavle i Ullerslev (Svendborg Amt, Vindinge Herred). Her er det endvidere atter helt tydeligt, at FS-monogrammet omfatter begge de kongelige parter, da det er malet ved såvel det danske som det mecklenburgske våben (fig. 15 a-b).

Branding

Vi må foreløbigt konstatere, at der med Frederik og Sophie var tale om nye strategier. Frederik havde ikke arvet nogen medie-strategi fra sin fader, der nærmest er fraværende i den officielle kunst, men så meget tydeligere er arven fra det mecklenburgske

Fig. 15 a-b. Altertavlen i Ullerslev Kirke. 1572-1588. Foto Carsten Bach-Nielsen.

Altarpiece of the village church of Ullerslev, 1572-1588.

Fig. 16. Dronning Sophies Anetavle i Nykøbing kirke på Falster, 1627. Efter Bach-Nielsen 2002.

The huge tablet displaying the ancestors of Queen Sophie in the former convent chapel of Nykøbing on the Island of Falster, 1627.

hof, der var halvt dansk. Begge hoffer var renaissancehoffer og protestantiske, og begge hoffer var bevidste om at føre det ideale, fyrstelige ægtepar i front som et nyt "brand", der omfattede det dynastiske, det slægtsmæssige, men også det nye og dynamiske; hertil kærligheden og fromheden – to vigtige dyder at stille til skue i den repræsentative, konfessionelle kultur. Forskellen er åbenbar, da parrets søn, Christian IV, valgte at lade sig fremstille som ydmyg og fornædret, lidende for sit folk.¹⁶

Enkestand

Frederik II døde i 1588, og Sophie overlevede ham med 43 år. Hun var en selvbevidst dame, der fulgte Dronning Dorotheas og sin moders, Elisabeths, eksempel og lod i 1627 sin maler Anthonius Clement fra Odense male en kæmpemæssig anetavle – 33 kvadratmeter – for sig selv (fig. 16). Alle anelinjerne konvergerer altså i hende selv. Dog har dronningen anført, hvem hendes børn er blevet gift med – lutter gode parter i Europa. Tavlen er placeret i korbæggen i Nykøbing Falster Klosterkirke. Her ses

Fig. 17. Dronning Sophie. Detalje af Anetavlen i Nykøbing kirke, 1627. Efter Bach-Nielsen 2002.

Portrait of Queen Sophie. Detail of fig. 16, the tablet displaying the Queen's ancestors in Nykøbing Church, 1627.

Sophie som en frugt af hele sin slægt. Hun har på fædrene side alle mecklenburgerne og tyskerne, på den mødrene har hun det danske kongehus. Hun står midt imellem (fig. 17). Men tro ikke at Frederik er glemt: Det store smykke, hun bærer på maleriet, og som er besat med ædelstene, viser det kronede F og S!¹⁷

Klosterkirken i Nykøbing blev enke-dronning Sophies hofkirke, som hun også udstyrede med en prægtig altertavle i 1616. Man bemærker, at der på dens søjlepostamenter findes det danske og det mecklenburgske våben. I topstykkets hovedfelt ses en rulleværkskartouche med F og S. Det-

te er kronet, men oven over kronen er to engle på vej med yderligere en krans – en sejrskrans (fig. 18). Umiddelbart over dette motiv ses Kristi opstandelse og allerøverst Kristus tronende på jordkloden. Man kan sige, at dronningen hermed sætter kongeparret ind i en sakral sammenhæng – når de så at sige sammen krones af engle i himmelen. Det er nærliggende at tænke på Marias himmelkroning, der bekroner Aarhus Domkirkes altertavle af Bernt Notke. Hovedsagen er dog her, at der er fuld paritet mellem Frederik og Sophie. F og S kan ikke skilles. Ingen står højere end den anden. Hugo Johannsen mente, at Frederik II

Fig. 18. Topstykke fra altertavlen i Nykøbing Falster Kirke, 1616. Foto Thomas W. Lassen.

Top panel of the altarpiece in the Church of Nykøbing, Falster, 1616.

med sit gravmonument for faderen søgte at udkonkurrere sin svigerfader Ulrich af Mecklenburg med hensyn til prestige. Det samme kan vel siges om Sophie, der satte denne enorme anetavle.

Sophie døde i 1631 og gravsattes sammen Frederik i Roskilde Domkirke. Det dobbeltmonument, der havde været planlagt, og som skulle vise kong Christian III og dronning Dorothea – samt Frederik II og dronning Sophie knælende i bøn foran krucifikset, blev aldrig til noget. Dronning Sophies kiste blev nedsat i Frederik II's gravkrypt. 1914 blev gravene åbnet som følge af indtrængende vand i krypten.¹⁸ Da tog

man sig for at fotografere og aftegne motiverne på Sophies kiste, der var usædvanlig i sin enkelthed. På enden af kisten sås F og S. Låget var anvendt ligesom en kæmpemæssig grafisk plade, hvori Kristi opstandelse var ridset – omgivet af en anetavle, Sophies anetavle – nærmest en kopi af forældrenes gravmonument i Güstrow. Flankerende Kristi sarkofag sås henholdsvis det danske og det mecklenburgske våben (fig. 19–20). I hvert hjørne af pladen sås det kronede FS. Alle indskrifter var forfattet på platysk – det mecklenburgske mål. Dronning Sophie hyllede sig og præsenterede sig således i sidste ende i al sin jordiske slægtsbe-

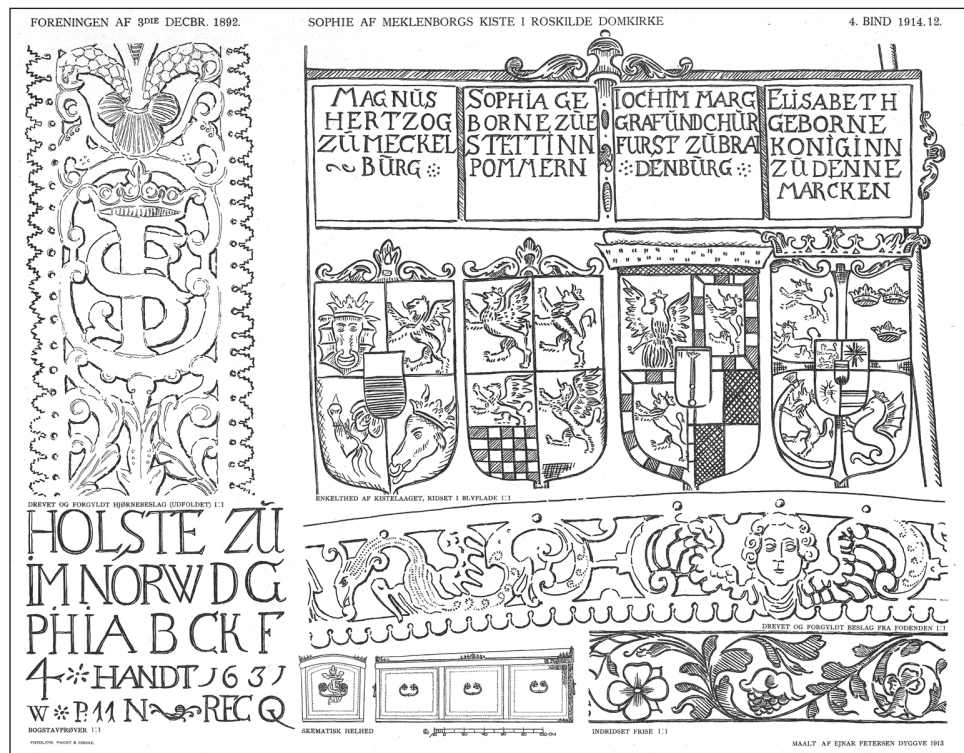

Fig. 19. Dronning Sophies kiste. Tegninger i Opmaalinger af Foreningen af 3die December 1882, bd. 4, 1914.

Drawings of the decorations on the leaden coffin of Queen Sophie in the Cathedral of Roskilde, 1914.

vidsthed for sin himmelske frelser.¹⁹ Hun var og blev dansk – men både officielt og privat også mecklenburgsk.

Elefanten, hun fik ved sin velkomst, og som bar initialerne F og S beholdt hun livet ud. I inventariet over enkedronningens bo, som hun egenhændigt havde annoteret, kunne hun med nøjagtighed sige, hvilken kasse den befandt sig i. En kvinde der præsenterede sig og lod sig præsenteres livet igennem – både for Gud og for hvermand.

Den særegne strategi at skabe store gene-

alogier florerede en stund i Danmark, men havde ikke nogen begrundelse i et gammelt kongerige, hvor man jo godt kendte kongerne gennem tiden. Her skulle man som konge ikke kunne bevise sin byrd, men derimod sin legitimitet – og den lå i en balance mellem den oldenborgske stamme og rigsrådet. Siden 1660 blev genealogierne helt overflødige, fordi det arvekongedømme, der af gavn havde eksisteret siden Christian I, nu formelt blev stadfæstet med arvekongeriget og Kongeloven.

Fig. 20. Låget på dronning Sophies kiste. Foto, efter Opmaalinger af Foreningen af 3die December 1882, bd. 4, 1914.

The cover of the leaden coffin of Queen Sophie in the Cathedral of Roskilde. Photo 1914.

Noter

- 1 Johannsen 1983.
- 2 Ikke mindst Hugo Johannsens studier har ændret på dette forhold, se *Masters, Meanings and Models*, 2010, 71–88.
- 3 Neumann 2009, 304–372; Schlie 1901, bd. 4, 212–217.
- 4 Neumann 2009, 196–202, Schlie 1901, bd. 4, 84–88.
- 5 *Prestige und Kunst* 2006, 167 samt gengivet på flyvebladene først og sidst i katalogen.
- 6 Grinder Hansen 2013, 229.
- 7 Johannsen og Johannsen 1993, 81–85 og Johannsen 2010, 117–150.
- 8 Se von Schwerin 1935. Et lignende glasmalet kongevåben opsattes af Elisabeth af Mecklenburg i kirken i Goldenbaum, Mecklenburg, Neumann 2009, 242–243.
- 9 Græbe 1990.
- 10 Olsen 1896, 65–85; *Prestige und Kunst* 2006, 142–143.
- 11 Nationalmuseet, inv. 9508, se *Ballerup Kirke* 1978, 74–75.
- 12 Bisgaard 2007, 125.
- 13 Neumann 2009, 414–419; *Prestige und Kunst* 2006, 169.
- 14 Boye Petersen 1999, vol. 2, 157–158.
- 15 Se Christian IV's initialer på rygpanelet af prædikestolen i Birkerød Kirke (Lyngø-Kronborg Herred, Frederiksborg Amt).
- 16 Der er dog eksempler på kong Christian IV's navn, der hæves langt op i den guddommelige sfære. Se altertavlen i Egebjerg Kirke (Ods Herred, Holbæk Amt), hvor C IV se omgivet af ordene: "Gud engle lejre sig om vor konges navn. 1648".
- 17 Bach-Nielsen 2002.
- 18 *Opmaalinger af Foreningen af 3^{die} December 1882*, bd. 4, København 1914.
- 19 Et parallelt eksempel er Maria af Burgunds gravmæle i Mariekirken i Brügg. Se opslag "Ahnen-tafel" i *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, I, 230.

Litteratur

- Aandelige deilige Psalmer oc Viser/D.Mart. Luth. Oc andre fromme Christnes*, Joachim Molcken. København 1657.
- Bach-Nielsen, Carsten. "Dronning Sophie og anetavlen", *Lolland-Falsters Stift 1803–2003. Tolv essays om kirkelige kunstsager i Smålandene samt fem tegninger af Bendt Thoft Nielsen*, ed. Holger Jepsen & Kjeld de Fine Licht, 79–98. Nykøbing Falster 2004.
- Ballerup Kirke*. Udgivet af Ballerup menighedsråd 1978. Herning 1978.
- Bencard, Mogens & Tage Kaarsted. *Fra Korsridder til Ridderkors. Elefantordenens og Dannebrogordenens historie*. Udgivet på Ordenskapitlets foranledning i 300-året for Ordnerens statutter. Odense 1993.
- Bisgaard, Lars. "Det religiøse kongefællesskab 1400–1600", *Den jyske historiker*, vol. 116 (2007): 120–140.
- Boye Petersen, Karen & Jørgen. *Kirkelig Skulptur i Danmark*, vol. 1–3. København: Gyldendal, 1999.
- Christensen, Rolf. *Danske Ordensinsignier. De kongelige Danske Ridderordeners Insignier i Ordenskapitlets Samling*. Næstved 1998.
- Dragsbo, Peter (red.). *Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke*. Historisk Samfund for Als og Sundeved. Sønderborg: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2010.
- Frauen in der frühen Neuzeit. Hausfrau und ehelich Weib. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts anlässlich der 1000-Jahr-Feier des Landes Mecklenburg Vorpommern*. Begleitband zur Ausstellung "Hausfrau und ehelich Weib" des Museums der Stadt Güstrow vom 10. August bis 1. Oktober 1995. Text und Konzeption Ira Koch. Schriftenreihe des Museums der Stadt Güstrow, Band 5. Güstrow 1995.
- Græbe, Henrik. "Tøstrup kirke, Djurs Nørre herred. En kalkmaleriudsmykning fra 1582", *Synligt og usynligt. Studier tilegende Otto Norm*, 83–94. Herning 1990.
- Hougaard, Per. "Den danske elefant. Dens baggrund, betydning og brug", *Heraldisk tidsskrift*, bd 5, nr 44 (1981): 153–187.
- Hove, Knud M. *Hvejsel Sogn*. Sandvad 1949.
- Mänd, Anu. *Bernt Notke. Between Innovation and Tradition*. Tallinn: Art Museum of Estonia – Niguliste Museum, 2010.
- Johannsen, Birgitte Bøggild & Hugo. *Kongens kunst. Ny dansk Kunsthistorie*, vol. 2. København 1993.
- Johannsen, Hugo. "Den ydmyge konge. Omkring et tabt maleri fra Christian IV.s Bedekammer i Frederiksborg Slotskirke", *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnede Elna Møller*, ed. Hugo Johannsen, 127–154. København: Nationalmuseet, 1983.
- Johannsen, Hugo. "Dignity and Dynasty. On the History and Meaning of the Royal Funeral Monuments for Christian III, Frederik II and Christian IV in the Cathedral of Roskilde", *Masters, Meanings & Models. Studies in the Art and Architecture of the Renaissance in Denmark. Essays published in Honour of Hugo Johannsen*, red. Michael Andersens, Ebbe Nyborg & Mogens Vedso, 117–150. Copenhagen: National Museum of Denmark, 2010.
- Jørgensen, Marie-Louise. "Markering eller selvpromovering", *Lolland-Falsters Stift 1803–2003. Tolv essays om kirkelige kunstsager i Smålandene samt fem tegninger af Bendt Thoft Nielsen*, ed. Holger Jepsen & Kjeld de Fine Licht 99–110. Nykøbing Falster 2004.
- Grinder-Hansen, Poul. *Frederik 2. Danmarks renaissancekonge*. København 2013.
- Heck, Kilian. *Genealogie als Monument und Argument. Der Beitrag dynastischer Wappen zur politische Raumbildung der Neuzeit*. Berlin 2002.

- Licht, Kjeld de Fine. "Gennerup Kirke. Et gravanlæg fra Frederik IIs tid", *Architectura. Arkitekturhistorisk Årsskrift* 17 (1995): 139–150.
- Neumann, Carsten. *Die Renaissancekunst am Hofe Ulrichs zu Mecklenburg*. Kiel 2009.
- Olsen, Bernhard. "Den hamburgske Guldsmedslægt Mores og dens Arbejder for de danske Konger Frederik II og Christian IV", *Tidsskrift for Kunstindustri* (1896): 65–85.
- Opmaalinger af Foreningen af 3die December 1882*, bd. 4. København 1914.
- Plathe, Sissel, F. & Jens Bruun. *Danmarks middelalderlige altertavler og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt*, vols. 1–2. Odense 2010. (www.altertavler.dk)
- Prestige und Kunst 1556 bis 1636*. Katalog Staatliches Museum Schwerin. Kunstsammlungen, Schlösser und Gärten Schloss Güstrow. Schwerin 2006.
- Reindel, Ulrich. *Frederik II's bordhimmel*. Slots- og Ejendomsstyrelsen. København 2006.
- Schlie, Friedrich (utg.). *Die Kunst- und Geschichtsdenkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin*, Band 1–5. Schwerin 1896–1902.
- Schwerin, Hans Hugold von. "Frederik II:s vapenfönster från Skarhults kyrka. En konsthistorisk och heraldisk kuriositet", *Kulturen 1935*. Årsbok, Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige, 62–74. Lund: Kulturen, 1935.
- Stevnsbog, Lars. *Kongeriget Danmarks ordener, medaljer og hæderstegn*. Odense 2005.
- Hans Thomission. *Den danske Psalmebog med mange Christelige Psalmer ...* København 1569, repr. Herning 1997.
- Ångström, Inga Lena. "Med Luther bakom ryggen. Om några Lutherporträtt från 1600-talet i Västerås stift", *RIG. Kulturhistorisk tidsskrift* 2 (1995): 33–47.